

Умовні скорочення назв мов і діалектів

герм. – германські; гр. – грецька; двн. – давньоверхньонімецька; нлат. – народно-латинська; пол. – польська; псл. – праслов'янська; свн. – середньовержньонімецька; стпол. – старопольська; тюрк. – тюркські; ч. – чеська

Valentyna TYTARENKO

Distinguishing Criterias and Methodological Aspects of Studying Borrowings (on the Material of North-Ukrainian Areal)

The article deals with the main problems, which arise while studying borrowings in Old Ukrainian period (XVI – XVII cent.), the approaches we can analyze borrowings with (historical and etymological sources), the criterias we should use while distinguishing borrowings; the peculiarities of the usage of terms are paid attention to.

Уляна Штанденко

Функціонування лексичних та фразеологічних одиниць у староукраїнських ділових текстах (на матеріалі «Актів (протоколів) Полтавського міського уряду кін. XVII – поч. XVIII ст.»)

Про актуальність і важливість для україністики мови актових книг, зокрема канцелярій з Правобережної України, відзначалося неодноразово. Небезпідставно ці тексти називають своєрідною хрестоматією українських говорів відповідного періоду. Досліджувана пам'ятка «Акти (протоколи) Полтавського міського уряду кін. XVII – поч. XVIII ст.» зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Шифр 55 257 (Лаз. 39). Актові справи, що містяться в книгах Полтавського міського уряду, охоплюють життя Полтави та навколишніх сіл з 1668 до 1740 років. У книзі зібрано копії протоколів засідань Полтавського полкового уряду. За змістом переважна кількість документів є копією актів купівлі-продажу нерухомого майна: ґрун-

тів, будинків, сіножатей, млинів тощо. Крім того тут уміщено копії заповітів, скарг про завдані збитки в господарстві та багато іншої ділової документації: гетьманські універсали, укази, листи та ін.

Значення видання актових книг Полтавського міського уряду для вивчення історії української мови важко перебільшити. Про це неодноразово говорили дослідники та видавці подібних книг, зокрема О. Левицький та В. Модзалевський.

Особливість тексту актового документа виявляється в тому, що його зміст передається набором формул, де опорними ланками виступають юридичні терміни та канцеляризми. Однак судовий процес передбачає вислуховування свідків, тому писар, котрий вів протокол, записував показання свідків фактично дослівно. Отже, в актових документах відбито народнорозмовну мову населення краю. Для лінгвістів ці тексти цінні тим, що в них, окрім юридичної термінології, яка відображає витоки сучасного ділового стилю, засвідчено також живомовну стихію того часу.

Стиль ділових текстів характеризується насамперед наявністю формуляра, під яким розуміємо набір мовних штампів, мовних формул – речень і словосполучень – властивих певному різновиду ділових документів [5: 5]. У досліджуваних актах Полтавського уряду кожен документ озаглавлений. У заголовку акта в сконденсованому вигляді викладено його основний зміст. Наприклад: *Записъ Миха(й)ловъ Цига(н)чуковъ на купленя ниви въ Юрка Речиченъка (235 зв.); Запи(с) п̄на Петра Буцко(с)[о] на купле(н)є с̄ѣножати у Василя Рися рибчанъского на Говтвѣ (242); Справа Яковова Семене(н) кова, жителя по(л)тавского, з жоною его Ганою Горбанувною Процихою, невѣсткою Сороково(с)[о]* (248 зв.).

Зазвичай у структурі кожного акта виділяють три частини: 1) початковий протокол документа, 2) основна частина, 3) закінчення – кінцевий протокол документа [5: 5]. До початкового протоколу документа входить насамперед дата: рік, місяць і число. Наприклад: *Року Бжїя аѣв [1682], м(с)ця юля, ѓ [16] д̄ня (108 зв.), Дѣлося в По(л)тавѣ року аѣч [1690] м(с)ця ноеврия ѓ [7] д̄ня (257)*. Далі йде вказівка на адресат і відомості про адресанта. Адресатом виступало міське управління, яке йменувалося міським (городовим) урядом. У Полтавських актових документах засвідчуються поіменно всі члени міського уряду, присутні в час складання акту, з вказівкою на посаду. Тут же дається характеристика адресанта, тобто жителя даного населеного пункту, на вимогу якого складається акт. Наприклад: *Пре(д) насъ, Кости Кублицкого, судѣ по(л)ку По(л)та(в)ско(с)[о], Івана Красноперича, атамана городово(с)[о], Макима Попенка, во(й)та, Миха(й)ла Баба(н)ско(с)[о], бур(ъ)ми(ст)ра,*

и при многи(х) зацни(х) пе(р)сона(х) (84), або Я, Семень Яременько, бывши(й) во(й)ть польта(в)ски(й), wzна(й)мую симь доброво(л)ни(м) пи(с)мо(м) мо(и) мь (90 зв.).

Розмір документа, зокрема його основної частини міг бути довільним, все залежало від суті викладеної в ньому справи. Як правило, в основній частині міститься ряд традиційних шаблонів або стильових трафаретів, напр.: *станувши пре(д) насъ* (84), *преписа(н) слово в слово, котори(й) такъ ся в собѣ мѣсть* (235 зв.), *вызнали явне, я(с)не, доброво(л)не ку записаню до кни(з) мѣски(х) по(л)тавски(х)* (84), *власний, нѣкому не пенний* (31), *якъ хотѣти оборочати, дати, продати* (49 зв.), *вишей менованій* (52) та ін. А також вказівка на те, хто був присутній при здійсненні запису і додається вислів *люде вѣри годніе*, іноді поіменно перечислювали так званих «могоричувальників». Окрім того вказувалося на місце і час складання акта, а також повідомлення про виконане прохання внести викладену історію до актові книги: *Ми то слішачи w(t) усть Тетя(ни)ни(х) Хведоришини(х) Рѣзничини(х), куплю сию и продажъ велѣлисмо в книги мѣскиє по(л)тавскиє вписа(т) и потребующе(й) сторонѣ екстракт(м) видає(м) при печати нїю(й) мѣско(й) полтавско(й)* (235).

Основна частина, здебільшого, закінчується штампом: *лист под печатію моє(й) власно(й) писаний* (108), *Писанъ в ратушу року и днѣ вишъ положоного* (235), *Стефанъ Нерода, писа(р) городови(й) по(л)та(в)ски(й) рукою* (257), *даю имъ сие купчое писмо за подписаниемъ власной моеї руки. Полтавскій козаць Іванъ Курганъ* (374 зв.) або *Вашої превелебности зичливий приятель Іванъ Скоропадскій, гетманъ Войска єго царского пресвѣтлого величества Запорожского* (369 зв.), пор. також *Єго ца(р)ского пресвѣтлого величест(т) ва Во(й)ска Запо(р)озкого гетманъ Іванъ Мазепа* (338 зв.).

Однак, поряд із численними штампами, стандартизованими висловами й канцелярською термінологією, мова ділових пам'яток також яскраво відображає і живомовну стихію. Як правило, народнорозмовна лексика виявляється у всіх частинах документа. Для прикладу, початкова частина багата на ономастичний матеріал, маємо багату антропонімію: *Процик и Іванъ Ми(с) че(н)ки, рожоніє братя, в(ъ) тиє слова повѣдѣвши* (84); *Я, Катря Гавриліха Яскувна, з сином моѣмъ Василемъ Гавриленькомъ симъ пи(с)момъ wzна(й) муемъ* (234 зв.); *Справа и поєднаня промежъ кишѣ(н)скими жите(л)ми Микитою Бражниченьком, Лескомъ Ницимъ и Сидоромъ Дубовиченькомъ* (244 зв.); *Я, Татіяна Тимошиха Погорѣлая про(з)ви(с)ко(м)ь, жите(л)ка по(л)тавская* (258 зв.) тощо.

Зафіксовано в Актах також багато гідронімів та топонімів, насамперед мікротопонімів: *Го(р)банов(в)ка, Сви(н)ков(в)ка, Полузора* (203), *Говт-*

ва (115); якъ суть значніє признаки положоніє с при(и)зду о(т) мѣста и о(д) Черняково(з)[о] лѣса о(д) лучечки по дорожку до саги, од Стецькового и Павлового лѣса до Григоре(н)ковихъ клеєнь, до гатѣки (259 зв.).

Писарі, зберігаючи східнослов'янську традицію оформлення документів та використовуючи вислови й термінологію, характерні для канцелярського стилю та тодішнього діловодства, у текстах «Актив (протоколів) Полтавського міського уряду кін. XVII – поч. XVIII ст.» фіксували також уснорозмовні елементи, які використовувало населення у своєму мовленні. Тому закономірно, що крізь усталені канцелярські вислови та штампи у тканину стандартної констатації фактів просочувалися також живомовні елементи. У досліджуваній нами пам'ятці, саме через розповіді свідків про певні події до нашого часу дійшли численні фрагменти розмовного характеру, що мають неабияку цінність для дослідження мовних рівнів історії української мови.

Варто зазначити, що народнорозмовна практика найбільше виявляється в основній частині, де викладається суть справи. Велика кількість живомовних назв засвідчується в тих актах, які подають реєстри майна, переданого у спадщину, пограбованого, купленого, проданого тощо. Це можуть бути назви одягу та взуття, продуктів харчування, домашнього начиння, господарських споруд, домашніх тварин та птиці, інструментів, грошових одиниць, а також назви різних мір, що перелічуються як однорідні члени речення [5: 8]. Наприклад: *ме(н)ши(м) сыно(м) воля и корова с теле(м); ста(р)шому троє товару, ме(н)ши(м) ввєць еті [15], ста(р)шому ввє(ць) пятеро; ме(н)ши(м) желѣза с плуго(м), ста(р)шому ру(ч)ниця и пчо(л) троє. Дворище на три части (203). Бїченикови, якъ позволил-е(м), клячу дати за сорокоуста тара(н)коватую, на це(р)ко(в) те(ж) братѣству но(ж)на срѣ(б)рніє. Тимошовы и Яковы плугъ, воло(в); дѣвка(м), – Марѣ и Настѣ – ввєць пят(ь)десять, коро(в) пя(т); Гапцѣ, що за го(н)чаро(м), коро(в) двѣ Свине(й) дѣтемъ мои(м) десятеро, неха(й) подѣлятьсѣ. Господинѣ мое(й) бабѣ ко(н) сивы(й), шкапа, которая в(с)танетъсѣ (115). Лексика, засвідчена в цих уривках, позначає предмети і явища повсякденного життя українського селянина чи міщанина кін. XVII – поч. XVIII ст.*

Цінною скарбницею народнорозмовної мови в актовому письменстві є також розповіді свідків, що у записах являють собою пряму мову: *прише(д) ши пред на(с) Пе(т)ро Труше(н)ко, жите(л) з села Нижни(х) Млиновъ, вскаржался на Костю, Деревя(н)чиного унука: панове, не досить ему на его дѣдизни, але мо(й) лѣсокъ вла(с)ни(й) продавъ Хвескови Артюшенъкови. Тутъ же други(й) зара(з) Хведо(р), Рябя(н)ского зя(т), ска(р)жи(л)ся: панове, и мо(й) лѣсъ тамъ же зае(д)но продавъ Костя тому жъ А(р)тюшенъкови*

(219); *ставши очеви(с)то Петро Кова(л) з б̄нами своїми Наумо(м)ъ и Вакулою, созна(л) явне, я(с)не и доброво(л)не такими слови, ижъ п̄нове вряде, м̄ѣючи я кгру(н)та по(д) Дика(н)кою – л̄ѣсъ з добровою, и з с̄ѣножатми, и з ставками, с полемъ, – w(t) Воцки Искровни набутис, которис за вла(с)ную свою суму м̄ѣл-емъ, за сто таляровъ, а тепе(p) у в̄ѣчную по(с)се(с)сию продал-емъ его мл(с)ти пану Василю Кочубееви, писарови, Во(й)ска ихъ црського пр(с)тло(г)[о] влч(с)тва Запо(p)зко(г)[о]* (255 зв.).

За нашими спостереженнями, переважна більшість лексем, засвідчених у Полтавських актах, виступає у властивому українській мові фонетичному оформленні. Живою стіхія ділового письменства досить виразно засвідчує територіальні говіркові риси. У досліджуваних текстах кін. XVII – поч. XVIII ст. виявлено значну кількість оформлених за звуковими і граматичними особливостями української мови староукраїнських іменників, порівняймо: *м̄ѣна* «обмін» (67 зв.), *посва(p)* «сварка» (238), *всмачка борошна житного* (234 зв.), *жупанъ* (150 зв.), *лишьтви* (150 зв.), *рахуба* «рахунок» (266 зв.), *обми(л)ка* «помилка» (260) тощо. Серед властивих староукраїнській писемній практиці лексем засвідчено також: *н̄ѣw(t)куль* «нізвідки» (209 зв.), *варо(м)* «мабуть» в року *про(ш)ло(м)* (184), *w(t)то(л)* «відтоді» (184), *тую wгорожу новую вн̄ѣе(ч)* «в ніщо» *wборочае(м)* (184 зв.), *из ти(м) сужъцесоро(м)ъ Миколає(м) wвше(м)ъ* «зовсім» *моци жадное южъ не маю(т)* (170 зв.). Окрім з лексичних одиниць, виявлених у Полтавських актових книгах, сьогодні активно побутують у діалектному вжитку, наприклад: *гладу(ш) сметани* (293), *манисто коралово* (160 зв.), *ш(ъ)капа вороная* (130 а), *моци не маю(т)* (170 зв.), *инъшого доводу* (225 зв.), *по сестри(ч)н̄ѣ своє(й) Марѣ* (181 зв.), *по(д)пили(й)* (293), *wба(д)ва* (271), *на три части* (271) *унука* (153, 130а зв.). Подекуди трапляються фонетичні та лексичні конструкції, що збереглися у південно-західних говорах української мови: *сего часу* (188), *шестого б̄ня* (232), *богдай* «діал. бодай» (214 зв.), *я того не таюся* (292 зв.); а також давні енклітичні форми займенників: *мя* «Р.в.» (290), *мн̄ѣ* «Д. в.» (198 зв.), *му* «Д. в.», пор. *и(ж) би му* «йому» *во(л)но било третюю кл̄ѣтку постановити* (26 зв.) та ін.

На окрему увагу заслуговують виявлені в актових книгах Полтавського уряду досліджуваного періоду особливі форми числівників: кількісні – *чтири* (227 зв.), *кгудз̄ѣко(в) ня(т)десять без тро(х)* (150 зв.), *wве(ц) ш̄ѣ(ст)деся(т) без дво(х)* (203 зв.) та порядкові – *з(ъ) розд̄ѣлу второ[г](о)на(д)ця(т)* «тобто з 12-го» (215 зв., 280), *в(ъ) кг(ъ)лов̄ѣ че(т)ве(p)то(й)на(д)ця(т)* (215 зв.), *пятогона(д)цетъ дня* (275 зв.), *пе(p)вогона(д)це(т) б̄ня* (278). Зауважмо, що у XVII – поч. XVIII ст. відмінювалася тільки перша частина складеного порядкового числівника. Досить поширеними були також форми двоїни: *wб̄ѣ*

сторонѣ (240), *ониє три персонѣ* (244 зв.), *за котори(и) вѣѣ нивѣ взял-емѣ два талари* (154 зв.), *вѣѣ куфѣ в сту золоти(х)* (160 зв.), *и (ос)тупни(х) ко(л) двѣ* (272), *поблизу става мѣсцѣ п(о)рожни(х) двѣ* для буди(н)ко(в) (198 зв.).

Незважаючи на діловий стиль Полтавських актів, у досліджуваних писемних пам'ятках зафіксовано багатий фразеологічний матеріал, зокрема сталі словосполучення, прислів'я, іноді клятьби. Найчастіше такі конструкції виявлено в текстах, що передають пряму мову (зазвичай це розповіді свідків, тобто живе розмовне мовлення): *Богдай же тобѣ, дя(д)ку, катѣ бороду врѣза(в)* (214 зв.), *то(м) на тебе бреха(л), якѣ песь* (340 зв.), *из се(е) о свѣта зи(й)шо(л)* «помер» (291 зв.), *вару(й), Бѣже, на вко вхромає(т)* (169 зв.), *и лице на то маєте* (292 зв.), *чи при лицѣ по(й)мано чи без лица* «чи тверезого чи ні» (292), *на него пословица по(й)шла* «про нього говорили» (293), *сказа(л) у вочи* (293), *азаж ся Бѣа не боить* (233 зв.), *якѣ мя Бѣѣ споможе* (202 зв.) тощо.

Підсумовуючи дослідження окремих мовних рівнів Актових книг Полтавського міського уряду, можемо зробити висновок, що станом на другу половину XVII – поч. XVIII ст. мова українських канцелярій поєднувала в собі дві мовні стихії, розвиток яких характеризувався взаємопроникненням та широким використанням канцеляризмів та живих народнорозмовних елементів. У досліджуваній пам'ятці однаково функціонувала і офіційна мова й повсякденна живомовна стихія, адже «у взаємодії формул, штампів та індивідуального здійснювалося зближення двох різновидів мови – книжної й народнорозмовної» [5: 10]. Окрім того, варто зауважити, що у досліджуваних текстах «Актив (протоколів) Полтавського міського уряду кін. XVII – поч. XVIII ст.» зафіксовано джерела сучасної системи київсько-полтавського діалекту (середньонаддніпрянського говору), який ліг в основу сучасної української літературної мови.

Література

1. Актовія книги Полтавского городского уряда XVII-го века. – Выпускъ III-й. *Справы вѣчистыя 1672 – 1680 годовѣ* / Редакция и примѣчания В. А. Модзалевскаго. – Черниговъ: Типографія Г. М. Веселой, 1914. – 124 с.
2. Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1976. – 416 с.
3. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: (36. актових документів) / Підгот. до видання О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило. – К.: Наук. думка, 1986. – 223 с.

4. Чепіга І. П. Актові тексти як об'єкт лінгвістичного дослідження та видання // Тези доповідей наук.-практ. конференції «Писемні пам'ятки». – Київ – Слов'янськ, 1993. – С. 45–48.

5. Чепіга І. П. Народнорозмовні елементи у мові українських ділових текстів XVI – першої половини XVII ст. // Мовознавство, 1992. – № 6. – С. 3–11.

Джерела

Акти Акти (протоколи) Полтавського міського уряду кін. XVII – поч. XVIII ст. / Зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В.Вернадського / Шифр 55 257 (Лаз. 39).

Uliana SHTANDENKO

Functioning of Lexical and Phraseological Units in the Old Ukrainian Business Texts (Based on «Acts (Protocols) Poltava City Government in the end XVII – the Beginnings of XVIII Centuries»)

The article on the material «Acts (protocols) Poltava city government» considers the specific text of the office in the end XVII – the beginnings of XVIII centuries, describes the structure and content of contemporary business documents filed characterizing the living language elements of that time, the peculiarities of old Ukrainian lexical and phraseological structures found in the studied texts, that reflect sources of colloquial speech of that time.